

ՊԱՆՈՒԹՐ (ՀԻՆ ԲԱՐԻ ԴԱՐԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանների կազմավորումը — Հայաստանի ժամանակակից ռելիեֆը, ինչպես նշվեց, ձևավորվել է գերազանցապես ուշ երրորդական-վաղ չորրորդական ժամանակաշրջանում՝ ստորին պալեոլիթյան մարդու նախասկզբնական պատմությանը զուգընթաց, երբ ավայան լեռնագոյացման վիթխարի պրոցեսների և երկրի եռանդուն հրաբխային գործունեության հետևանքով ծովի հատակից վերջնականապես վեր բարձրացավ Հայկական բարձրավանդակը, առաջ եկան Ալպերը, Կովկասը, Կենտրոնական-ասիական լեռնաշխարհը՝ Պամիրն ու Տյանշանը:

Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները՝ լեռներն ու դաշտերը, դավանդները, հովիտները, գետերն ու լճերը անշափ խոշոր նշանակություն են ունեցել մարդկային նախնական հոտերի կյանքի ու գործունեության համար:

Մինդել-պիսյան միջսառցային դարաշրջանից առաջ, Արարատյան, Բագրևանդի դաշտերի և Շիրակի սարահարթի տեղերում տեկտոնիկ պատճառներով և Արագածի լանջերի, Փոքր Մասիսի, Մաղկանց լեռների երիտասարդ լավաների մասնակի արգելափակումների հետևանքով՝ առաջացել էին լճային հսկա ավազաններ:

Արարատյան լճի խորությունը հասնում էր մոտ 100 մետրի: Լիճը լցվում էր վտակների և Արաքս գետի արտաբերվածքներով: Այնուհետև, երբ ժամանակի ընթացքում բնական ամբարտակը քանդվեց², ջրերի հունի ազատված հարթության վրայով սկսեցին թափառել Արաքսն ու նրա վտակները, գոյացնելով դանազան տեսակի նոր նստվածքներ:

Իրկրաբանական այս բարդ ու հսկայածավալ երևույթները տեղի են ունենում հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում, տասնյակ հազարավոր քառակուսի կիլոմետրեր ծածկվում են չորրորդական ժամանակաշրջանի հրաբ-

¹ Տե՛ս Ա. Դ. Ասլանյան, К истории происхождения Араратской котловины, «Доклады АН Арм. ССР», XI, № 1, Ереван, 1949, էջ 29—34:

² Տե՛ս Կ. Ն. Պաֆենհայց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, Երևան, 1946, էջ 315—316:

խային լավաներով, գետերը փորում են իրենց անդնդախոր ձորերը: Զորրորդական շրջանի նստավածքների հզորությունը Կովկասում և Հայաստանում հասնում էր հարյուրավոր մետրերի³, երկրի անընդհատ ձևավորվող ու բարձրացող ռելիեֆը առաջացնում էր բնակլիմայական պայմանների էական փոփոխություններ:

Զորրորդական ժամանակաշրջանի սկզբներից, մեր թվականությունից մոտավորապես մեկ միլիոն տարի առաջ, սկսվում է երկրի սառցակալման պրոցեսը, որի հետքերն այժմ էլ դիտվում են աննշան սառցադաշտերի ու ձյունե ճեփերի՝ ձևով Մասիսի (Արարատի), Արագածի, Գեղամա, Կապուտջուզի և և այլ լեռների կատարներին⁴:

Վերջին երկու խոշոր սառցապատումները՝ ուիսյանը և վյուրմյանը, ընդգրկել են Հայաստանի հատկապես լեռնային զանգվածները և ամենամեծ տարածման հասել Արագած լեռան զանգվածի վրա: Նրանց հետքերը մասնակիորեն քողարկված են ավելի նոր ժամանակի լավայի ծածկույթներով: Ռիսյան սառցակալման ժամանակ Արագածը ծածկված է եղել համատարած սառույցով, որը հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան լանջերով տեղ-տեղ իջել է մինչև ստորոտը: Վյուրմի ժամանակ սառցադաշտը պատում է զանգվածի միայն դազաթային գոտին, որտեղից վեց գլխավոր կիրճերով ցած են իջել րավական խոշոր սառցադաշտեր, որոնցից մի քանիսը նույնիսկ հասել են լեռան ստորոտը (2000—2200 մետր)⁵:

Ռիսյան և վյուրմյան սառցային փուլերում Հայաստանը և հարևան երկրները գտնվում էին մասնակի սառցապատման մեջ:

Սառցակալման սահմանից դուրս, արտասառցային գոտում սկսվում է գետահովիտների առաջացումն ու ձևավորումը: Տիգրիս, Եփրատ, Արածանի, Քուռ, Արաքս մեծ գետերի հունները սկսել են ձևավորվել չորրորդական ժամանակաշրջանում, ընդամին բացառիկ դեր են խաղացել սառցադաշտերը⁶:

Հայաստանի բարձրաբերձ գագաթների սառույցից ու ջրից հորդացած գետերը հովիտների եզրերին փորել են լայնատարած հոսանքի հուներ՝ բնորոշ ափային դարավանդներով, որոնցից ստորինը համապատասխանում է վյուրմյան, երկրորդը՝ ուիսյան և երրորդը՝ մինդելյան ժամանակներին:

Սառցակալման նշված դարաշրջանները Հայկական լեռնաշխարհում ուղեկցվել են, որպես կանոն, պլյոսթիալ՝ տեղատարափ անձրևների երկարատև շրջաններով, որոնցից ավելի հորդառատ են դարձել արագահոս գետերը և լցվել մեծ ու փոքր ջրավազանները:

Հայաստանի շոգոռոգական ժամանակի կենդանական և բուսական աշխարհը — Տասնյակ հազարավոր քառակուսի կիլոմետրերի վրա սառույցի մեռյալ անապատը բոլորովին անկենդան էր. նրանից դուրս՝ արտասառցա-

³ Տե՛ս Մ. Ա. Варданян, Постплиоценовая история Кавказско-Черноморско-Каспийской области, Ереван, 1948, էջ 153—155:

⁴ Տե՛ս Լ. Ն. Պաֆենեդց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, էջ 134—136:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24:

⁶ Տե՛ս Ա. Մ. Рейнгард, Следы древних ледников на Алагёзе, «Природа», 1939, № 3, էջ 65—67:

յին գոտիներում, բուսական ու կենդանական աշխարհի կյանքը զգալի փոփոխություններով շարունակում էր իր առաջընթացը: Ժամանակ առ ժամանակ, այսպես կոչված միջառոցային փուլերում, սառցադաշտերի հորձանքն ընդհատվում էր, նրանք հալվում, փոքրանում, նահանջում կամ նույնիսկ անհետանում էին: Այնուամենայնիվ, բնա-կլիմայական պայմանների փոփոխություններին համապատասխան, դանդաղորեն, բայց վճռականապես փոխվում էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի բուսական ու կենդանական աշխարհը: Միջին և վերին պլիոցենի ջերմասեր մերձարևադարձային կամ մասամբ բարեխառն գոտու բուսական աշխարհը⁷, սաղարթավոր և մշտադալար բույսերի զանազան անցողիկ տեսակները, Նոնուևիս և Տաճարաբակ գյուղերի դիատոմիտներում ներկայացված պեղածո կենդանիները՝ հիպարիոնը (ձիու նախնին), էտրուակական ռնգեղջյուրը, հնագույն փիղը⁸, որոնք անկասկած մեղմ ու խոնավ կլիմայի վկաներն են, հետզհետե տեղի են տալիս, անհետանում:

Հայաստանի բուսական աշխարհը երկրի երկարատև պատմության ընթացքում փոփոխվել է մի քանի անգամ: Մի անգամ չէ, որ նրա տերիտորիան ծովի տակ է անցել և ցամաքային բուսականությունը իսպառ անհետացել է: Իսկ երբ ծովը նորից տեղի է տվել, ջրից ազատված տարածությունը ծածկվել է նոր, հնից տարբերվող բուսականությամբ⁹: Հստ երևույթին, կենդանական աշխարհի փոփոխությունները համեմատաբար դանդաղ են կատարվել: Վաղ չորրորդական դարաշրջանի, մինչմիդեյան ժամանակաշրջանի նստվածքներում հայտնաբերված ֆլորան կարող էր գոյություն ունենալ միայն արևադարձային և մերձարևադարձային պայմաններում¹⁰: Հայաստանն այդ ժամանակ ուներ բավականաչափ մեղմ կլիմա և ծածկված էր բարեխառն գոտու անտառներով, ուր վիտում էին բազմաթիվ ու բազմատեսակ կենդանիներ, ինչպիսիք են նախնական ձին, ռնգեղջյուրը, մերկամորթ փիղը, ինչպես նաև բարեխառն գոտուն հատուկ եզնների, ցուլերի տարատեսակները, հսկա եղջերուն և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհի կենդանական ու բուսական աշխարհների մեջ էական փոփոխություններ առաջացրին հետագա սառցային դարաշրջանները: Ռիսյան սառցակալման ժամանակ վերականգնվում է ցուրտ և խոնավ կլիման, որի հետևանքով ջերմասեր և խոնավասեր մշտադալար ծառերն ու թփերը ոչլընչանում են: Դա, այսպես կոչված սառցադաշտային ժամանակաշրջանն էր, երբ երկրի կլիման խիստ ցամաքային էր դարձել և երբ իրար հաջորդող ցուրտ ու խոնավ և շոգ ու չոր կլիմաների առկայությամբ՝ խիստ փոփոխվում է երկրի բուսականությունը: Մերձարևադարձային անտառները, որոնց մեջ գերակշռող են եղել հաճարին, կաղնին և այլ ցրտադիմացկուն տեսակները, տեղի են տալիս այժմյան տիպի բուսականությանը¹¹:

7 Տե՛ս А. Л. Тахтаджян и А. А. Габриелян, Опыт стратиграфической корреляции вулканических долин и пресноводных отложений плиоцена Малого Кавказа, «Доклады АН Арм. ССР», VIII, № 5, 1948, էջ 211—212:

8 Տե՛ս В. В. Богачев, Палеонтологические заметки, Труды Азербайджанского филиала АН СССР, геологическая серия, № 9, 1938.

9 Տե՛ս Ա. Լ. Թախթաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, Երևան, 1946, էջ 3:

10 Տե՛ս В. В. Богачев, Предварительный отчет о геологическом исследовании оз. Гек-Гель, «Изв. Кавк. геогр. общ.», т. XXIII, № 2, էջ 64:

11 Տե՛ս Ա. Լ. Թախթաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 3:

Այդ ժամանակ Հայաստանի այնպիսի լեռնային զանգվածների լանջերը, ինչպիսին է Արագածը, ծածկված են եղել անտառներով¹², իսկ անտառային գոտիներում եղել են ավելի խիտ անտառներ:

Կլիմայի փոփոխության հետևանքով, իսկ հետագայում առավելապես մարդու գործունեության շնորհիվ, երկրի բուսական աշխարհն այնքան հիմնովին է փոխվել, որ նրա նախկին պատկերի վերականգնումը դառնում է շատ դժվարին ու բարդ գործ¹³:

Ինչ վերաբերում է կենդանական աշխարհին, ապա նոր պայմաններում ջերմասեր կենդանիների փոխարեն հետզհետե երևան են գալիս բարեխառն ու ցուրտ կլիմայի սովոր կենդանիներ: Բևեռային տեսակները դեռևս լայն տարածում չէին ստացել: Սառցային ժամանակի բնորոշ կենդանիներից է եղել հատկապես նախնական փիղը (մամոնտը), որը ցուրտ կլիմայական պայմաններին հարմարվել է իր խիտ, երկար մազերի շնորհիվ, ապա՝ բրդոտ ռնգեղջյուրը, քարայրի արջը, հսկա եղջերուն, վայրի ցուլը, հյուսիսային եղջերուն և այլն:

Ռիս-վյուրմյան միջսառցային ժամանակ կլիման դարձել է խոնավ, բարեխառն, և ըստ այնմ էլ լիոխվել նաև բուսական աշխարհը: Այդ ժամանակին է պատկանում Ենգիջա գյուղի մոտ հայտնաբերված հարուստ ֆաունան¹⁴:

Վերջին սառցակալման հետևանքով Հայաստանի կլիման ավելի ու ավելի է վատանում, վյուրմյան շրջանում ջերմաստիճանի իջեցումը զուգորդվում է օդի նշանակալից չորացման հետ: Այդ շրջանի լճագետային նստվածքներում, Սպիտակի շրջանի Նալբանդ գյուղի մոտ հայտնաբերվել են նախնական փիղի (մամոնտի), հին ձիու և այլ կենդանիների մնացորդներ¹⁵: Արարատյան դաշտավայրի եզրերին աճել են սաղարթավոր անտառներ և քաղցրահամ ջրային բուսականություն¹⁶:

Վաղ չորորդական ժամանակաշրջանի վերջում փիղն ու ռնգեղջյուրը վերջնականապես անհետանում են, հետսառցային ժամանակների բուսական ու կենդանական աշխարհն աստիճանաբար անցնում է մոտավորապես այն վիճակին, որ առկա է ներկայումս: Վերին պլեյստոցենի և հոլոցենի սահմանագծում տեղի են ունենում տուֆային լավաների նոր հեղումներ, որոնցով հիմնականում ավարտվում է Հայաստանի ժամանակակից ռելիեֆի ձևավորումը:

Նախամաքդու ծագման և գոյության խնդիրը չորհրդական դարաշրջանի սկզբում — Մոտավորապես մեկ միլիոն տարի ընդգրկող երկրակազմական և կլիմայական այս ուշ պրոցեսների ժամանակագրական շրջանակներում է

¹² Տե՛ս Սո. Լիսիցյան, ՀՍՖՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1940, էջ 134:

¹³ Տե՛ս Ա. Լ. Թախթաշյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 36—37:

¹⁴ Տե՛ս Կ. Ն. Պաֆենկոյց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի, նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, էջ 135:

¹⁵ Տե՛ս Н. И. Каракаш, О новых находках остатков мамонта на Малом Кавказе. «Дневник X съезда естествоиспытателей и врачей», Киев, 1898, № 7.

¹⁶ Տե՛ս А. Т. Асланян, Стратиграфия вулканических пород приереванского района (Арм. ССР), «Доклады АН Арм. ССР», т. XI, № 5, Ереван, 1950, էջ 149:

տեղի ունեցել նախամարդու և մարդկային հասարակության նախասկզբնական պատմությունը:

Մեր նախնիների՝ մարդանման կապիկների և ձևավորվող առաջին մարդկանց պատմությունն սկսվել ու ընթացել է երրորդական ժամանակաշրջանի վերջում և չորրորդականի սկզբներին Միջերկրական ծովի հյուսիսում, Աֆրիկայի և Ասիայի արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում, որոնց մեջ մտնում էին նաև Անդրկովկասն ու Հայկական լեռնաշխարհը:

Հարավային Եվրոպայի կենտրոնական մասերում, Աֆրիկայում, Ասիայում, Հիմալայների ստորոտներում, միջին երրորդական շրջանի նստվածքներում, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին, գիտնականները հայտնաբերել են բարձր զարգացած կապիկների (դրիոպիթեկների) մնացորդներ, որոնք համարվում են մարդու առավել հավանական նախորդները:

Մոտավորապես նույն շրջաններից են ծագում ուլ երրորդական դարաշրջանի մարդանման կապիկների (անթրոպոիդների) մնացորդները, որոնց խմբին են պատկանում նաև Արևելյան Վրաստանի Ուդաբնո վայրում հայտնաբերված ուդաբնոպիթեկ մարդակերպ կապիկը¹⁷:

Հայկական լեռնաշխարհում նախամարդու գոյության հնարավորությունը չորրորդականի սկզբներում հավաստվում է ոչ միայն ժամանակի բուսական ու կենդանական աշխարհի հարստությամբ, կլիմայական բարենպաստ պայմաններով, այլև ամենավաղ ժամանակների հարուստ ու բազմապիսի քարեդարյան հուշարձանների առատությամբ, որոնք, անկասկած, վերաբերում են պլիոցենի վերջին և վաղ չորրորդական դարաշրջանի սկզբին:

2. ՍՏՈՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՎԱՂ ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ)

Աշխատանքի դերը կապիկի մաշկացման գործում — Մարդկային գործունեության առաջին հետքերը Հայկական բարձրավանդակում վերաբերում են ստորին պալեոլիթի շելյան և աշելյան փուլերին՝ նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման ամենանախնական աստիճանին, որն ընդգրկում է հարյուր հազարավոր տարիներ և ժամանակագրական տեսակետից համապատասխանում է երկրի կազմավորման ուլ երրորդական և վաղ չորրորդական շրջանին:

Կենդանական աշխարհից հազիվ անջատված, իր էության բազմաթիվ գրծերով կենդանիներից դեռևս չտարբերվող նախամարդը (պիթեկանթրոպ, սինանթրոպ), այնուամենայնիվ, կարողացավ դնել մարդկային հասարակության նյութական և հոգևոր մշակույթի հիմքերը:

Նախնադարյան հոտի» և մայրական «տոհմական համայնքի», կազմավորման այդ շրջանը, որպես երկրի պատմության կարևորագույն և շրջադարձային երևույթ, լայն, բայց և բարդ ու ծանր ճանապարհ բացեց աշխատանքի և հասարակության վերընթաց զարգացման, բնության նկատմամբ մարդու անդորոլթյունից դեպի նրա հարաճուն գերիշխանությունը անցնելու համար: Լը-

¹⁷ См. М. Т. Левин, Г. Ф. Дебей, Я. Я. Рогинский, Происхождение человека и древнее расселение человечества, М., 1956.